

BAKK MIKLÓS

Nemzet – határteremtés és modernitás

A nemzet mibenlétével foglalkozó történelmi, szociológiai és politikaelméleti szakirodalomban nagyjából egyetértés van abban, hogy a nemzet a 19. és 20. század legnagyobb és legstabilabb politikai közössége, amelynek identitása mind politikailag, mind kulturálisan megnyilvánul.

Abban a kérdésben viszont, hogy mi a politikumnak és mi a kultúrának a szerepe a nemzeti mivolt (a „nemzeti létmód”) és a nemzeti identitás létrehozásában és fenntartásában, nincs többé-kevésbé egységesnek tekinthető álláspont.

Egyrészt erőteljes pozíciókat alakított ki magának az a felfogás, hogy a nemzeti közösség identitása valamiképpen *szubsztancializálható valóság*, amely közös származáson vagy kultúrán (nyelven, tradíciókon stb.) alapszik, és a nemzetnek mint politikai közösségnek a jó működése ezzel összhangban alakítható ki.

Másrészt a nyugati gondolkodásban elterjedt és dominánssá vált az az *univerzalista felfogás* is, amely a politikai hatalom legitimitását teljes mértékben kultúrán kívüli tényezőkből eredezteti. E tényezők az állam „társadalmi-szerződéses” megalapozásában összegződtek, és a modern politikai közösségek létrejöttét, valamint a polgári jogokat kizárólag a közös lakóhelyre, az adózásra és a törvényeknek való engedelmességre alapozták.

A két álláspont vitája, mely a politikai és a kulturális nemzetkonceptió szembenállásában jelenik meg – mondhatni: ma már szinte közhelyszerűen –, végigkíséri a nemzetről, a nacionalizmus mibenlétéről való gondolkodás történetét. A teoretikus gondolkodás e dichotomikus beállítottságát tulajdonképpen több ellentét is megjeleníti, így például a) a politikai és a kulturális nemzet szembenállása, b) a primordializmus és konstruktivizmus vitája a nacionalizmuskutatókban vagy c) az etnikai és a közpolgári nacionalizmus megkülönböztetése.

Bár számtalan teoretikus kísérlet történt arra, hogy e dichotómiákat a politikaelmélet valamiképpen feloldja, hogy a nacionalizmuskutatókban is megszülessen

BAKK MIKLÓS

Nemzet – határteremtés és modernitás

A nemzet mibenlétével foglalkozó történelmi, szociológiai és politikaelméleti szakirodalomban nagyjából egyetértés van abban, hogy a nemzet a 19. és 20. század legnagyobb és legstabilabb politikai közössége, amelynek identitása mind politikailag, mind kulturálisan megnyilvánul.

Abban a kérdésben viszont, hogy mi a politikumnak és mi a kultúrának a szerepe a nemzeti mivolt (a „nemzeti létmód”) és a nemzeti identitás létrehozásában és fenntartásában, nincs többé-kevésbé egységesnek tekinthető álláspont.

Egyrészt erőteljes pozíciókat alakított ki magának az a felfogás, hogy a nemzeti közösség identitása valamiképpen *szubsztancializálható valóság*, amely közös származáson vagy kultúrán (nyelven, tradíciókon stb.) alapszik, és a nemzetnek mint politikai közösségnek a jó működése ezzel összhangban alakítható ki.

Másrészt a nyugati gondolkodásban elterjedt és dominánssá vált az az *univerzalista felfogás* is, amely a politikai hatalom legitimitását teljes mértékben kultúrán kívüli tényezőkből eredezteti. E tényezők az állam „társadalmi-szerződéses” megalapozásában összegződtek, és a modern politikai közösségek létrejöttét, valamint a polgári jogokat kizárólag a közös lakóhelyre, az adózásra és a törvényeknek való engedelmességre alapozták.

A két álláspont vitája, mely a politikai és a kulturális nemzetkonceptió szembenállásában jelenik meg – mondhatni: ma már szinte közhelyszerűen –, végigkíséri a nemzetről, a nacionalizmus mibenlétéről való gondolkodás történetét. A teoretikus gondolkodás e dichotomikus beállítottságát tulajdonképpen több ellentét is megjeleníti, így például a) a politikai és a kulturális nemzet szembenállása, b) a primordializmus és konstruktivizmus vitája a nacionalizmuskutatóban vagy c) az etnikai és a közpolgári nacionalizmus megkülönböztetése.

Bár számtalan teoretikus kísérlet történt arra, hogy e dichotómiákat a politikaelmélet valamiképpen feloldja, hogy a nacionalizmuskutatóban is megszülessen

olyan középajjú elmélet, amely valamiféle keretet teremt az ellentétesnek tűnő nézőpontok összekapcsolására,¹ a kérdés továbbra is fontos elméleti feladatnak számít.

1. Nemzet és modernitás

A nemzetről és a nacionalizmusról kidolgozott elméletek zöme a modernizációnak tulajdonít meghatározó szerepet a nemzet kialakulásában. A politikai és kulturális nemzet európai ideáltípusainak hagyományos szembenállása tulajdonképpen az európai politikai modernitás két útját rögzíti. A politikai nemzet fogalma a francia jakobinus állam modernitásmodelljének felel meg, a kulturális nemzet fogalma viszont a német polgárság lassúbb térfoglalásának (a *Bildungsbürgertum* feudalizmussal való kiegyezésének) a koncepcionális lenyomata.

Az újabb nézőpontok – a primordialista, perennialista és etnoszimbolista koncepciók megjelenése, illetve az instrumentalizmusnak az a jelentős eredménye, amely a modernizáció több útjának a lehetőségére figyelmeztet – csupán annyit értek el, hogy a nemzet tisztán modernitásból való eredeztetése mellett elfogadtatták azokat az elképzeléseket is, amelyek a „premodern nemzetek” létezését tételezik, és a modernitást cezúraként jelenítik meg az ókori, illetve középkori előzményekre visszatekintő nemzetek életében.

A kérdés tehát a következőképpen fogalmazódik meg: mi a modernitás a nemzetek életében? Kezdet-e, avagy cezúra?

A nemzetek fejlődését mind olyan tényezők és körülmények befolyásolták, amelyeknek a modernizációban és a politikai modernitás kibomlásában is meghatározó szerep jutott. Smith szerint e tényezők szerepe, hatása egyetlen paradigmában, a *klasszikus modernizmus paradigmájában* összegződik, amely szerint a nemzetek és a nacionalizmus a modern világ természetének, a modernitás forradalmának lényegi alkotóelemei.² Ennek a nagy, átfogó paradigmának több kritikája létezik, azonban újabb paradigmát, mely ezt egy másik átfogó szemlélettel váltaná fel, még nem fogalmazták meg.

A paradigma kanonizált változata a hatvanas években alakult ki, kulcsfogalma a „nemzetépítés” volt, amelyet elsősorban az ázsiai és afrikai gyarmatokon kibontakozó dekolonizációs mozgalmak ideológiáinak vizsgálata alapján alkot-

¹ Lásd Greenfeld, Liah: *Nationalism and Modernity*. Social Research, Vol. 63., nr. 1., 1996, 3–40. Schöpflin, George: *Nationhood, Modernity, Democracy*. Előadás. University of Minnesota, 2001. V.; Smith, Anthony D.: *The Origins of Nations*. Ethnic and Racial Studies, Vol.12., nr. 3., 1989, 340–367.

² Lásd Smith, Anthony: *Naționalism și Modernism. Un studiu critic al teoriilor recente cu privire la națiune și naționalism*. Chișinău, 2002, Epigraf, 17.

tak meg. A „nemzetépítést” árnyaló alternatív kritikai elképzeléseket a hetvenes-nyolcvanas években fogalmazták meg.

E paradigma a nemzetek mibenlétének meghatározásában általában a következő – modernizációs folyamatokat megragadó – fogalmakat használja: iparosodás/ ipari társadalom, a tőkepiacok kialakulása, az állam, kulturális homogenizáció, nemzetépítés, standardizált tömegkommunikáció, elitek stb. A paradigma különböző változatai aszerint alakultak ki, hogy megfogalmazóik mit tartottak a modernizációs folyamatban a nemzet létrejötte és fennmaradása szempontjából a leginkább meghatározónak.

Bár a modernista paradigmán belüli elméletek több kategóriába sorolhatók,³ ezeknek az elméleteknek egyetlen közös vonásuk van: a modernizációt a nemzet vagy nemzetépítés előfeltételének, eszköztárának, esetleg kialakulása civilizatorikus környezetének tekintik – de mindenképpen olyan folyamatnak, amely a nemzetépítéstől függetlenül is vizsgálható.

Hipotézisünk szerint azonban a nemzet több ennél: magának a politikai modernitásnak a történelmileg kialakult formája, amely premodern képletekből alakult ki. A folyamat, amely létrehozta, a nacionalizmus,⁴ Greenfeld szerint olyan rugalmas társadalmi átrétegződésként írható le, amely az industrializációtól és a kapitalizmustól függetlenül, azt megelőzően bontakozott ki, és éppenséggel ez utóbbiak kifejlődését tette lehetővé, mint az egalitarizmus irányába mutató átalakulás.⁵ Azonban ez nem jelenti, hogy a nacionalizmus a régi rend felbomlásának a következménye, inkább a rendi társadalomban élő emberek egyik lehetséges válasza volt a tradicionális struktúra működési zavaraira, olyan válasz, mely később „felgyorsította a változás folyamatát, korlátokat szabott a jövőbeli fejlődés

³ A modernista elméleteket Smith a következőképpen osztályozza: 1. a szociokulturális elméletek (melyek szerint a nacionalizmus a „magaskulturák” általánossá válásához kapcsolódik); 2. gazdasági-társadalmi elméletek (melyek az ipari racionalizmus és az egyéni gazdasági érdekből vezetik le a nacionalizmust); 3. politikai elméletek (melyek az elitek és az állam kapcsolatából, a hatalmi viszonyokból magyarázzák a nacionalizmus megjelenését); 4. ideológiai elméletek, melyek világi vallásként, hitek és hiedelmek bizonyos rendszereként magyarázzák a nacionalizmust (Smith: i. m. 19). Llobera viszont három alfaját különbözteti meg a modernista nacionalizmuselméleteknek: 1. társadalmi-kommunikációs elméletek; 2. gazdasági elméletek; 3. politikai-ideológiai elméletek (Llobera, Josep R.: *Recent theories of nationalism*. Working Paper nr. 164. Barcelona, 1999, Institut de Ciències Polítiques i Socials).

⁴ A kifejezés egyik jelentése az Anthony Smith által meghatározott négy közül épp a nemzet létrehozásával kapcsolatos.

⁵ Greenfeld, Liah: Nacionalizmus és modernitás. In Kántor Zoltán (szerk): *Nacionalizmuselméletek* (szöveggyűjtemény). Budapest, 2004, Rejtjel, 183–185.

számára, aminek lényegi tényezőjévé vált [...]. egyszerre tükrözte, és egyszerre valósította meg a régi rendből a modernitásba való nagy átalakulást”.⁶

Ebből következően a nacionalizmus nem csupán a primordialista identitásokat helyezte a modernitás új kontextusába – ahogy az eszmetörténetből kitűnik –, hanem magát a modernitást is létrehozta.

A nacionalizmus jellegét és tartalmát a tradicionális struktúra zavaraira adott válasz történeti kontextusa szabta meg. Az „angol nemzetet” létrehozó változást például – Greenfeld szerint – az indította el, hogy a rózsák háborúja megtizedelte a hagyományos angol arisztokráciát, és vákuumot hozott létre a feudális hierarchia csúcsain. Ezekbe a pozíciókba emelkedett számos, a „népből” származó egyén, akikből az új arisztokrácia – a Tudorok új hivatali elitje – kialakult. Az új arisztokrácia kialakulása az 1530-as években egybeesett azzal, hogy a klérust eltávolították az államigazgatás kulcsfontosságú pozícióiból, így az új arisztokrácia közvetlenül is szolgálhatta a koronát. Ennek az új elitnek a rekrutációjára a kisbirtokos nemesség soraiból került sor tényleges érdemek alapján. Viszont a társadalomról alkotott hagyományos kép nem ismerte a gyors, felfelé ívelő, érdemek alapján szűrő mobilitást, ezért az új elit tagjai sem tartották kedvükre valónak ezt a hagyományos képet. A változás és az értékrendek kollíziója státusinkonzisztenciát és anómiát idézett elő, és ezért az új elit az „elit” klasszikus fogalmát (a nemességét) a homogén módon nemes nép, vagyis a „nemzet” eszméjével helyettesítette.⁷

Az angol példa alapján a nemzeti identitás kialakulása tehát megelőzni látszik a nemzetek kialakulását, és különbözik minden más – osztály-, nyelv- vagy vallásalapú – azonosítástól, ugyanis a nemzeti identitás olyan „általánosított identitás”, amely különböző értékek, eszmék köré épül, egyrészt kitalált, megkreált, másrészt viszont honosított eszmék, minták köré.

A státusinkonzisztencia és az anómia alapján kibontakozó nacionalizmusnak mint nemzetépítő folyamatnak két fontos konzekvenciáját kell itt megemlítenünk.

Az egyik, hogy e folyamat, bár valamilyen „általánosító identitás” irányába haladt, magába tudta olvasztani annak a történeti útnak a partikularitásait is, amelyek között az egalitarizmus felé az illető társadalom elindult. Greenfeld Franciaország, Németország, Oroszország és az Amerikai Egyesült Államok példáinak az angollal való összevetéséből jut arra a konklúzióra, hogy minden egyes modern társadalom a sajátos jellegét jelentős mértékben nacionalizmusának speciális – a történeti fejlődés partikuláris vonásait magába olvasztó – karaktere határozza meg.⁸ Ekként alakult például az állam „helye” a nacionalizmus eszmekészleté-

⁶ I. m. 183–184.

⁷ Greenfeld, Liah: *Nationalism. Five Roads to Modernity*. Cambridge, MA–London, 1993, Harvard UP, 5–7.

⁸ Greenfeld, *Nacionalizmus és modernitás*. 203.

ben. Angliában az „állam” modern fogalma korábban jelent meg, mint a többi európai országban, az első lett a nemzeti öntudat evolúcióját jelző fogalmak sorában, majd a 16. században végbement egy összeolvadás az „ország” (country), a „köztársaság” (commonwealth) és a „nemzet” (nation) fogalmai között, ehhez a szinonimává váláshoz kapcsolódott az „állam” (state) jelentésfejlődése is.⁹ Ez kétségtelenül az államnemzeti felfogás angol változatát alapozta meg, amelyben az „állam”, a „szuverén nép” egyaránt a politikai közösség új formájára (a nemzetre) és az állam általi önkormányzásra utalt.¹⁰ Franciaországban az état szó eredeti jelentése a király személyéhez kapcsolódott, ekként megörökölte az uralkodói hatalom isteni eredetének doktrínáját, amelyet Richelieu abszolutizmusépítő politikája tett kultiválandó értékévé az állam tekintetében is (hogy az állam iránti lojalitás fokozza az uralkodó iránti lojalitást). Mindemellett a királyi hatalom nyilvánvalóan egységes és oszthatatlan jellege is átszállt az államra, amelyet a forradalom központi kormányzata a monarchia nélkül, de minden egyéb karaktervonásával vett át az *ancien régime*-től.¹¹ Az angol és a francia történelmi út tehát két eltérő államnemzet-koncepció kialakítását segítette. Ezekről eltérően a német „állam” eszméje a „nemzettől” függetlenül alakult nagyon sokáig. Habár a reformáció megteremtette német földön a nemzeti identitás létrejöttének kezdeti feltételeit, a területi elaprózottság körülményei között a német patriotizmus nem alakult átfogó népi érzületté, viszont tudományos-értelmiségi körökben presztízsteremtő identitássá vált.¹² A német tudományosság már a 17. századtól szembeállította a saját „németiségét” a hesseni, hannoveri és más területi identitásokkal, ez a németiség azonban nem a császár személyén keresztül tudott visszatekinteni a Német-római Birodalomra, hanem a „németek” etnikulturális összetartozásának hangsúlyozásával. Amikor a napoleoni háborúk idején a német nacionalizmusnak hirtelen meg kellett teremtenie a védekező összefogás politikai kereteit, akkor arra a nyelvi-kulturális összetartozás azon eszméi voltak kéznél, melyeket az értelmiségi középosztály¹³ fogalmazott meg.

⁹ I. m. 193–195.

¹⁰ Vö. Greenfeld: *Nacionalizmus és modernitás*. 195; Greenfeld: *Nationalism. Five Roads to Modernity*. 71–75. A folyamat összetett, benne szerepet játszik mind a protestantizmus, mind a monarchiától való „részleges” republikánus eltávolodás (Cromwell), majd a hozzá való „visszatérés”.

¹¹ Greenfeld: *Nacionalizmus és modernitás*. 196.

¹² Ez a német egyetemek sajátos feladatából is következett. Ezek az egyetemek ui. az egyes partikuláris államocskák (német fejedelemségek) számára inkább *instrumenta dominationist* jelentettek, mint *studium generalét* (vö. Greenfeld: *Nationalism. Five Roads to Modernity*. 293).

¹³ A *Bildungsbürgertum* maga is egy státusinkonzisztenciára adott válasz, amelynek tágabb formája a romantika volt – e tekintetben Greenfeld „német útról” írt értelmezése és Mannheim koncepciója a politikai romanticizmusról összecsengenek (Greenfeld:

Látható tehát, hogy amit ma a nacionalizmus két fő európai típusának szoktak tekinteni, az valójában több típus egyszerűsítéséből fakad: miközben a nemzetnek mint politikai közösségnek a kialakulása a történeti sajátosságok, „útvonal”-partikularitások szerint történik, a nacionalizmus eközben biztosítja e társadalmak hasonlóságát, modernné teszi azokat.

A másik fontos következmény: a nemzeti identitás egyéni identitásként, vagyis annak módjaként, ahogy az egyén beépíti saját narratíváiba, nem tér el a többi – osztály-, vallás- stb. alapú – szubsztancializált azonosulásformától, de mindenképpen a „nemzet”, a politikai közösség „nemzeti létmódja” a kollektív politikai képzelet *egyetlen átfogó és integratív horizontja* is. Vagyis a létező politikai identitások végső vonatkozásait a „nemzet horizontja” szabja meg.¹⁴ E kettőnek, a nemzeti identitás szubsztancializált egyéni formájának és a politikai közösségi létmódnak mint horizontnak a szembenállása számos teoretikus vita forrása. Ezekhez kapcsolható például a „csoportok nélküli etnicitás” (Brubaker) vagy az etnopolitikai vállalkozók legitimitásának a kérdése.¹⁵

2. A nemzet kettős határa

A hatalom kollektivizálásának újkori folyamatában az állam, a politikai intézmények, a demokrácia kérdései kerültek az előtérbe, és kevésbé a „nemzeti mivoltnak” mint egy politikai közösség kialakulásának, működésének és identitástermelésének a kérdése.

A „nemzet” modern fogalmának fennebb vázolt kialakulása az elit jelentéséből – a denotátum folyamatos kiterjedése, mígnem a „nemzet” a „nép” szinonimája nem lett – egyben olyan cselekvő közösség kialakulását is jelentette, amelynek fogalmát Reinhart Koselleck alapozta meg.¹⁶ Koselleck felfogásában a történeti mozgás mindig a cselekvő közösségek egymástól való elhatárolódásában realizálódik. A cselekvő közösségek és azok egyik formájaként a modern politikai

Nationalism. Five Roads to Modernity. 278–344; Mannheim Károly: *A konzervativizmus. Tanulmány a tudás szociológiájáról.* Budapest, 1994, Cserépfalvi, 94–103).

¹⁴ Ez még akkor is így van, ha a gazdasági globalizáció, a nemzetközi biztonság új követelményei vagy a „posztmodern” politikai konstrukciók új világa idején egyre több transznacionális és államalatti politikai közösséget konstituáló intézmény jelenik meg, és egyre gyakrabban merül fel a „nemzet” feloldódása az ekként átalakuló világban.

¹⁵ Vö. Brubaker, Rogers: *Ethnicity without Groups.* Cambridge, 2004, Harvard University Press; Brubaker, Rogers: Nemzeti kisebbségek, nemzetesítő államok és anyaországok. *Regio*, 2006/3, 10–11; Bakk Miklós: Egy szétfoszlatás apóriái. *Regio* 2006/3, 49–59.

¹⁶ Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Budapest, 2003, Atlantisz, 241–245.

közösségek – köztük a nemzet is – mindig a „mi”–„ők” (barát–ellenség) fogalmi sémáinak segítségével definiálják önmagukat, sőt, a „mi”–„ők” aszimmetria, miközben megőrzi metahistorikus értelmező erejét, mindig a konkrét történeti mozgáshoz igazodik.

A „mi”–„ők” ellentét a politikaelmélet egyik legrégebbi tradíciójával függ össze. E hagyomány tulajdonképpen egy – Arisztoteléstől Carl Schmittig húzódó – vita, amelyben a politika konszenzus- és konfliktusorientált, illetve békés és háborús felfogása áll egymással szemben. A barátság politikája a konszenzust, a morális közösséget, a csoporttagoltság primátusát, tehát az identitáspolitikát állítja az előtérbe; vele szemben az ellenségesség politikája a konfliktusok természetes voltát, a politika természetéhez tartozását állítja.¹⁷ A barátság politikai fogalmából eredő identitáspolitikának Körösenyi szerint két felfogása létezik. Az egyik, a hagyományosabb: a *csoportesszencializmus*, amely szerint a csoportok, közösségek identitása eleve – kulturálisan és történetileg – meghatározott. Az identitás e csoportok esetében „objektíve” adott, askriptív tulajdonságokon alapszik, amiből az következik, hogy az egyének nem igazán szabadok identitásuk megválasztásában. A másik felfogás: a *másság politikája*, amely ugyan szintén a természetes csoport-hovatartozást (a faji, nyelvi stb. elkülönüléseket) hangsúlyozza, azonban a csoportot relációs alapon határozza meg, olyan relációrendszer folyamatos alkotásaként és működtetéseként, amelyben az egyének „megalkotják” a saját identitásukat. De mindkét felfogásban az identitás úgy jelenik meg, mint ami már a politikai folyamatokat megelőzően adott, vagyis „politika előtti” módon adott, hogy kiknek gondoljuk magunkat, kiknek tartozunk felelősséggel stb.¹⁸

Ezzel szemben az ellenségesség politikájában az identitás tisztán politikai, azaz a politikai folyamatok, a politikai konfliktusok előtt nem is létezik: az identitás épp a politikai folyamat konfliktusosságában alakul ki és mutatkozik meg.¹⁹

Az kétségtelen, hogy a modern politikai közösségek megalkotásában mind a barátság, mind az ellenségesség szerepet játszik, azonban az politikafelfogás kérdése, hogy melyik kap elsőséget, melyiknek tulajdonítanak igazából konstitutív szerepet.²⁰

A nacionalizmus mint „nemzeti identitást” megteremtő folyamat a barátság–ellenségesség dichotómiával sajátosan néz szembe. Az elitfogalom „nemzetté” tágítása, amely egyben a „nép” felszippantását is jelentette a „nemzetbe”, elsősorban az identitásközösség barátság elve szerinti elgondolásán látszik alapulni. A társadalom egalitárius alapokra helyezése ugyanakkor azt is jelentette, hogy az emberek közötti kapcsolatok elvontabbakká, egyszerre több társadalmi funkció

¹⁷ Lásd Körösenyi András: A barátság politikája versus az ellenségesség politikája. *Századvég*, 2005, 38 (4), 127.

¹⁸ Lásd Körösenyi: i. m., 132–134.

¹⁹ Körösenyi: i. m. 135.

²⁰ Uo.

hordozójává váltak, vagyis az egalitárius alapok szélesedése a politikai viszonyok kiterjedését, a politikai kapcsolatrendszer átfogóbbá válását hozta magával.²¹ A politikai viszonyok előtérbe kerülése, tömegessé válása – amellyel a társadalmak modernné váltak – egyre több olyan csoportot hozott létre, amelyek tisztán a politikai folyamat konfliktusosságában jöttek létre, majd bomlottak fel (például a pártok, a mozgalmak vagy a szakszervezetek). Ez viszont az ellenségesség politikájának a konstitutív szerepét állította előtérbe a modern társadalmak működésében (a pluralizmus intézményesülése és a nyilvánosság kialakulása egyértelműen ezt segítette), amire a nacionalizmus, mintegy válaszképpen, a nemzeti identitást a barátság politikájának átfogó alapjává tette oly módon, hogy azzal mindenképpen fenntarthassa a modern társadalom (nyilván, immár nemzeti társadalom) egységét. Csakhogy a barátság politikája a „nemzetet” nem helyezheti tisztán esszencialista vagy prepolitikai alapokra, hiszen a „nemzeti létmód” minden tapasztalható megnyilvánulása a modern társadalomban politikai természetű.

Az esszencialista alapok nélküli barátságpolitikára, a modern társadalom ezen alapvető ellentmondására, a nacionalizmus „válasza” a kettős határtermelés volt, amellyel egyrészt cselekvő, folyamatos belső politikai konfliktusokkal küszködő közösségként tartja fenn a „nemzetet”, másrészt viszont megteremt egy olyan prepolitikainak vagy esszencialistának tűnő keretet, amely lehetővé teszi az összes „nemzeten belüli” politikai közösség végső konszenzusalapját.

Ugyanakkor a kettős határtermelés fenntartása diszkurzív folyamat is, mely a kosellecki aszimmetrikus, egymást kizáró ellenfogalmak logikáját követi. A „mi”–„ők” ellentétes szerkezetben a nemzet önmegnevezése történeti-szemantikai értelemben tartalmazza a kettős határnak megfelelő szemantikai feszültséget. A nemzet önmegnevezésének igazi tartalmáért, a nemzet „helyes” fogalmáért folyó harc a nacionalizmus különböző korszakaiban mélyen átalakította a társadalmi és politikai tapasztalat terét. Ezt az átalakulást fejezte ki, illetve irányította a nemzet önmegnevezésében rejlő történeti-szemantikai feszültség.²²

A nemzet kettős határa két természetében is eltérő határvonal. Az egyik a területiális fogalmával ragadható meg, és elsősorban jogintézményekben ölt testet: a földrajzi határ fogalmából fejlődött ki, és a hatalom és terület modern összefüggésében definiálja a nemzetet mint politikai közösséget. Ez a határfogalom szubsztancializálja – térképszerűvé teszi – a „német társadalom”, a „francia nép”, az „olasz nemzet” stb. fogalmait,²³ és egyben megszabja az individuum viszonyát is velük: az egyén a határon belül a közösség alkotóeleme, állampolgár, ha viszont átlépi azt, akkor – a „határon” kívül – csupán szabad (de elvont) individuum.

²¹ Ennek első és legfontosabb lépése a nemzeti nyilvánosság megteremtése volt.

²² Vö. Koselleck: i. m. 241–245.

²³ Vö. Böröcz József: A határ: társadalmi tény. *Replika*, 2002, 47–48. sz. (június).

A másik határteremtés leírásához Barth etnikai határ fogalma²⁴ nyújtja a legmegfelelőbb kiindulópontot. Olyan határtermelés ez, amely a társadalmi gyakorlat mindennapiságában folyamatosan jelöli ki a közösség határát; az etnikai identitást a társadalmi szerveződés jellegzetes vonásának s nem a kultúra valamely ködös kifejeződésének tekinti. Az etnikai csoportok – bár van közös norma- és kulturális értékészletük – rendkívül szituációfüggőek, és nem eleve adottak. Az etnicitás fenntartásában tehát nem a norma- vagy értékészlet, hanem az etnikai csoport különállásának, az etnikai határnak a reprodukciója az elsődlegesen meghatározó tényező. Az etnicitás szempontjából csupán „azok a kulturális különbségek játszanak kiemelt szerepet, amelyekkel az illető csoport saját különállóságát és határait jelzi”.²⁵ Bár a nemzet nem etnikai közösség, a nemzet határának is létezik egy folyamatos reprodukciója a társadalmi gyakorlat mindennapiságában, de ezt a mindennapiságot a nemzet esetében a nyilvánosság – a különböző uralkodó diskurzusok – és a közpolitikai gyakorlatok által kialakított, illetve befolyásolt szokásszerűségek, kapcsolatformák, eljáráskészletek jelenítik meg, amelyek jóval túlmennek az etnicitástermelő gyakorlatokon.

A modern „nemzeti mivolt” estében is fennáll: a nemzet mint „mi” lényege nem egy szubsztancializált közösségben ragadható meg, hanem történeti mozgásként, a kettős határ által definiált cselekvő közösségi létmódban. A cselekvés terét, irányát, motivációját és jórészt hajtóerejét is az a feszültség adja, amely a két határvonal, a közösségi öndefiníció két módja között folyamatosan fennáll.

Ugyanakkor a két határvonal nem független egymástól. A területiális határ az államterület fölötti hatalom megszervezésével, intézményesítésével és személytelené válásával párhuzamosan az állampolgári közösség definíciójának alapjává vált, és az állampolgárság jogintézményében jelent meg. Az állampolgárság a politikai, kulturális, társadalmi és gazdasági jogok és köteleességek együttese – történeti értelemben mint a hatalmon levők és kormányzottak viszonyának szabályozója volt, és „a 17. századtól kezdve egyre gyorsabban formát öltő modern állam racionalizáló tevékenységének” (Schöpflin György)²⁶ az eredményeként is felfogható. A modern állam fokozatosan kiterjesztette és elmélyítette hatalmát az uralma alá tartozó népesség fölött, és ennek során jelentős szervezeti változáson ment át.

Az állampolgárság – a nemzethez mint politikai közösséghez való tartozás egyik alapintézménye – teljesen kétarcú: 1) egyrészt a politikai modernitásban az univer-

²⁴ Lásd Barth, Fredrik: *Ethnic Groups and Boundaries: the social organization of culture difference*. Boston, 1969, Little Brown and Company; Barth, Fredrik (2004 [1994]): Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. In Kántor Zoltán (szerk): *Nacionalizmuselméletek* (szöveggyűjtemény). Budapest, Rejtjel, 261–276.

²⁵ Barth, Fredrik: *Régi és új problémák az etnicitás elemzésében*, i. m. 262.

²⁶ Schöpflin György: Civil társadalom, etnicitás és az állam: egy hármas kölcsönhatás. In Uő.: *A modern nemzet*. Máriabesenyő–Gödöllő, 2003, Attraktor, 19–37, itt 21.

zális emberi jogok és az egyenlő méltóság jogalapja, tehát az individualizmus jogi univerzalizmusának alapja. Ha nem létezne az állampolgárság intézménye, akkor a modern világban nem lehetnének intézményesíthetők és érvényesíthetők az emberi jogok – ez egyik speciális vetülete korábbi tézisünknek, miszerint a nemzet a modernitás formája. 2) Másrészt az állampolgárság az adott, történelmileg kialakult nemzeti közösség sajátos, partikuláris intézménye is, amely megjeleníti azt az „útfüggőséget”, amely egy az illető nemzet kialakulásának történeti dimenziója. Ez szintén több vonatkozásban jelenik meg; az egyik az a közismert tény, hogy az egyének erkölcsi egyenlőségének elismerése mellett elismert a nemzetállamok politikai közösségének ama joga is, hogy fenntartsák a számukra kedvező gyakorlatot, hogy „általuk többé-kevésbé szabadon megválasztott szempontok szerint dönthessenek arról, kikből válhatnak új tagok”.²⁷ Sőt az állampolgárság odaadományozásának kritériumai között szerepelhet az állampolgárság fogalmának az illető politikai közösségben történetileg kialakult fogalma (a német, a spanyol vagy a magyar példa hozható itt fel), amely a nemzetnek mint politikai közösségnek bizonyos prepolitikai megalapozását kívánja segíteni.

Egyébként az állampolgárság adományozásának jogi modellje – ahogy abban a két fundamentális elv, a *ius soli* és a *ius sanguinis* testet ölt – tulajdonképpen ugyanazt a történeti logikát fejezi ki. A *ius soli* általában az elsődleges állam²⁸ közvetlen kormányzásúvá alakulásának²⁹ azt az aspektusát fejezi ki, hogy az állam a hatalom területi megszervezésével egyi dóben a polgárai feletti hatalmát is megerősítette. A *ius sanguinis* viszont az államépítő szakasz felemásságára, lezáratlanságára utal. Ugyanakkor a két elv kiegyezése az állampolgárság egyéb történeti formáiban is megjelenhet, így például a „lépcsőzetes állampolgárságban”.³⁰ Az „útfüggőség” jelei, a történeti útra utaló elemek még a saját *ancien régime*-jével legradikálisab-

²⁷ Miklósi Zoltán: A politikai közösség határai. *Fundamentum*, 2006/2, 33.

²⁸ Elsődleges államnak Hechter azokat az – általában premodern – államokat nevezi, amelyek egyének és csoportok között spontán módon jelennek meg, bennük a kormányzati egységek több szinten is jelen vannak, a helyi csoport, a törzs és végül az állam szintjén, mivel az állam technikai-infrastrukturális fejlettsége nem engedi meg a közvetlen kormányzást (Lásd Hechter, Michael: A nacionalizmus megfűkezése. In Kántor Zoltán: i. m. 150–182, itt 154).

²⁹ A közvetlen kormányzású állam történetileg akkor alakul ki, amikor – általában a premodern abszolutizmusok eredményeképpen – az állam teljes mértékben saját területének urává válik (Hechter: i. m., 168–171).

³⁰ Ilyet alkalmazott Románia a 19. század végén. Bár a berlini egyezmény 1878-ban kötelezte Romániát, hogy megadja az állampolgárságot a területén letelepedett zsidóknak, azok az első világháborúig csak elenyésző számban kapták meg a teljes körű állampolgárságot, zömük a jogilag alacsonyabb rendű, „letelepedett” státuszban maradt, azaz adózott, katonai szolgálatot teljesített, de politikai és gazdasági jogokat teljes körűen nem élvezett. Maibb példa: a brit külhoni állampolgárság.

ban szakító Franciaország esetében is fennmaradtak: a francia állampolgárságban – mutatta ki Eugène Weber – szinte észrevétlenül ivódtak be azok a tradíciók, amelyek a francia szokásokból, a dolgok francia módon való intézéséből, a „normális és természetes” francia felfogásból sarjadnak.³¹

De nemcsak a múlt jelenhet meg az állampolgárság adományozásának a gyakorlatában, hanem a jövőnek irányt szabó történeti-szemantikai logika is: a fogalmak, amelyekben „tapasztalatok gyülemlenek fel és várakozások összpontosulnak” (Koselleck), nem maradnak meg a „történelem epifenoméneinek”, azaz olyan fogalmaknak és neveknek, amelyek leíró intencióval követik az eseményeket, hanem olykor orientáló részeivé válnak a történeti eseménysornak: „a történeti, főként a politikai és a társadalmi fogalmak azért születnek, hogy a történelem mozzanatait és erőit megragadják és összefogják”.³²

Az állampolgárság átítatódása történeti partikularitásokkal – alighanem ilyen folyamat.³³

A nemzeti közösség másik, az etnikai határ Barth-i mintájára elképzelhető határvonala a társadalmi élet mindennapi színterein termeli folyamatosan újra a „nemzet” mint politikai közösség „etnikai határát”. Barth modelljében a határ „kijelölése”, az identitás reprodukciója általában három szinten történik: mikro-, közép- és makroszinten. Mikroszinten az egyéni identitás van előtérben, középszinten – mely a politikai vállalkozás, a vezetés és a retorika szintje – kollektívumokat hoznak létre, makroszinten pedig az állam is bekapcsolódik ebbe a folyamatba; e szintek megkülönböztetésével maga Barth is azt állítja, hogy a „nemzet” etnikai típusú határvonala a politikai intézményeket is bevonja az etnicitás termelésébe.

3. Nemzetépítés és az „ellenségesség politikája”

A határteremtés történeti dimenziójában érdemes megkülönböztetni az államépítés és a nemzetépítés szakaszait, jóllehet, elkülönítésük egyes gyakorlati példánál meglehetősen problematikusnak tűnhet (sőt, kivételek is akadnak).

Linz szerint az államépítés a feudalizmus hanyatlásával, a reneszánsz és a reformáció korában kezdődött, kiváltó oka a keresztény birodalom válsága, az ek-

³¹ Weber, Eugen: *Peasants into Frenchmen: the Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford CA, 1976, Stanford University Press.

³² Koselleck: i. m. 347.

³³ E tekintetben kétségtelenül hasznos a magyar státustörvény és kettős állampolgárság vitáját a történelmi mozzanatokot összefogó történeti-szemantikai folyamatként elemezni.

koriban felemelkedő nyugati, majd észak-európai monarchiák versenye volt.³⁴ Az államépítés nem alapozott semmilyen nemzeti érzelmre, identitásra, mindazonáltal egyes államok, csoportok esetében létezett egy „proto-nemzeti” érzés, amely kisebb mértékben az államépítést, nagyobb mértékben a nemzetépítést is meghatározta.

Az államépítéshez nem a természet és a születés, hanem inkább a megalkotottság, a teremtés képzete társul,³⁵ de létrehozhatja – például a közös király iránti lojalitás kialakulásával – azt a tradíciómagot, amely a protonemzeti tudat alapanyagává válhat. Úgy is lehetne mondani, hogy ebben a szakaszban az állam is megjelenik az etnicitás egyik tényezőjeként az etnikai csoportok folyamatos konstituálódását (barth-i értelemben) irányító folyamatban.³⁶

A Juan Linz által tételezett második szakasz, a nemzetépítés, modern nemzetállami keretek közt kezdődik, és elsősorban az állampolgárság intézményének kialakulását és megszilárdulását követően bontakozik ki. Ebben a szakaszban a nemzeti közösség politikai közösségé válik, és alapvetően az államot felhasználva – de adott esetben azzal szemben – építi újra a modernitás univerzális és területi koncepcióinak megfelelően saját közösségi határait. Mindez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a kezdetben etnikai közösségként megjelenő „protonemzet” megkettőzi határait. Korábbi „etnikai határát”, amely tulajdonképpen kulturális eszközökkel épített szociális határ volt,³⁷ egy további, a hatalom területi szerveztségének megfelelő politikai határral egészíti ki, sőt e határkettősben egyre inkább az utóbbit tekinti meghatározó eszköznek.

A nemzetépítés történeti példáiban a „nemzet” megkettőzött határépítésében konkrét stratégiák is megjelennek, amelyek között ellentmondások és konfliktusok lépnek fel. A nemzetépítés egymással ellentmondásban levő stratégiáinak konfliktusa rajzolja ki a nemzet „horizontját”, azt az imaginárius mezőt, amely a tervek szintjén közösségi tapasztalatot tartalmaz, és kijelöli a „nemzeti közösség” újrafogalmazásának potenciális irányait és jövőbeni problémáit.

A nemzetépítés a „mi” kettős határára irányul, tulajdonképpen mindkettőre tartalmazhat stratégiát, és ezek között ellentmondások is létezhetnek. Az „ők” megnevezése, az ellenségkép megalkotása is e kettős határképzéshez igazodik. A

³⁴ Linz, Juan J.: Nemzetépítés és államépítés. In Kántor Zoltán (szerk): *Nacionalizmuselméletek* (szöveggyűjtemény). Budapest, 2004, Rejtjel, 277–297, itt 278–279.

³⁵ Linz: i. m. 279.

³⁶ Barth e folyamatot határteremtésnek tekinti; következésképpen az államépítés szakaszának egyik lehetséges jellemzője az, hogy az állami legitimitás tradicionális tartalmi elemei megjelennek az állam „etnikai magjának” határ- és identitásképző tényezői között.

³⁷ Conversi, Daniele: Nationalism, Boundaries and Violence. *Millennium, Journal of International Studies*, 1999, vol. 28 (3), 553–84, itt 559–563.

külső, egy másik állam képében megjelenő ellenség az első határ megerősítését szolgálja, míg a belső ellenségek időnkénti felfedezése inkább az „etnikai típusú” határképzés zavaraihoz kapcsolható.

A kettős határképzés felől tekintve a nemzetépítés kérdése is összetettebb kérdéskörre válik. A nation-building klasszikus fogalma az államnemzet kialakítását ragadta meg. Ma Csergő Zsuzsa és James Goldgeier vizsgálódásai nyomán négy fő irányát különböztethetjük meg a nemzetépítésnek: 1) a klasszikus (állam)nemzet továbbépítése; 2) az állam alatti (substate) nemzetépítés; 3) a határokon átnyúló – transzszuverenitást célzó, valamint 4) a védekező nemzetépítés.³⁸ E négy típus nem úgy létezik, hogy egy-egy nemzet vagy állam valamelyiket képviseli, hanem inkább úgy, hogy minden konkrét nemzetépítő gyakorlatban jelen vannak valamilyen mértékben, egymás mellett, egymásra épülve, összefonódva.³⁹

A *klasszikus államnemzet-építés* prototípusa a nyugat-európai (angol, francia) nemzetépítés, amelyben a nemzet megalkotása az állam infrastrukturális hatalmának kiteljesedésével ment végbe. Ebben a modellben a modern államhatalom (és a demokratikus kormányzati formák) kiépítése és a nemzetépítés párhuzamos, egymást erősítő folyamat volt. A nemzethez tartozás kulcsmozzanata az állampolgárság, az állampolgári jogközösségbe tartozás határozza meg a kulturális reprodukció fő irányait.

A határokon átnyúló, *transzszuverenitást célzó nemzetépítés* az állampolgárság rejtett, partikuláris tartalmainak aktualizálását jelenti abban az új nemzetközi környezetben, amelyet az új európai integrációs folyamatok és biztonságpolitikai feltételek alakítottak ki. A transzszuverenitást célzó nemzetépítés tulajdonképpen a modern államiság átalakulásának két folyamatával függ össze. Míg a klasszikus nemzetállamot két elemének, a hatalom territorialitás megszervezésének és az állampolgárságnak világos meghatározottsága és összekapcsolódása jellemezte, ma ezek az elemek átalakulóban vannak: a második világháború után, az európai integráció kibontakozását követően ugyanis a két elem szilárd összekapcsolódása feloldódott: az államhatalom abszolút területi hatályát megtörte az emberi jogok érvényesülése és az integrációs normaközösségek, a többes állampolgárság révén pedig oldódott

³⁸ Lásd Csergő Zsuzsa – Goldgeier, James M.: Nationalist Strategies and European Integration. In Kántor–Majtényi–Ieda–Vizi–Halász (eds.): *The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection*. Slavic Eurasian Studies, nr. 4. Sapporo, 2004, Hokkaido University, 273.

³⁹ Magyarországon – például – jelen van mind a négy típus; a védekező típus gyengébb, mint egyes nyugati államokban, viszont a határokon átnyúló harmadik – transzszuverenitást célzó – típus markánsabban nyilvánul meg. Az összekapcsolódó, keveredő irányok súlya, kombinációja ma a magyar politikai élet egyik fontos ideológiai törvonala.

az állampolgárság korábbi politikai egyoldalúsága is.⁴⁰ Ezt sokan poszt nacionális korszakként definiálják, melyben a politikai kötöttségek lazulása a nemzeti identitások további „oldódását” eredményezi. Valójában azonban a nemzetépítés egy új dimenziója és iránya jelenik meg, amely a „nemzet” kettős határépítését újabb lehetőségekkel egészíti ki. A nemzet mint területen és állampolgárságon túlnyúló identitásközösség új feszültséget jelent a kettős határ fenntartásában, de ez egyben annak a korszaknak a kezdetét is jelzi, amelyben a nemzetközi viszonyok közvetlenebbül is etnicitást meghatározó tényezőkké válnak.

Ezt tükrözi az *állam alatti (substate) nemzetépítés* is. Azok a nyugati etnoterritoriális közösségek, amelyek sikeresen alakították ki saját területi önkormányzatukat az államnemzeti építkezéssel szemben (a katalán és a skót példa itt a leginkább tanulságos),⁴¹ a maguk sajátos módján elvégezték a saját történelmi képzületük által karban tartott „reziduális etnicitásuk” összeolvasztását az asszimilálásukra törekvő államnemzeti projekt által megvalósított modernitásmoddal. Ebben a folyamatban az etnoterritoriális közösségek egyrészt maguk is „nemzetként” építik a saját politikai közösségüket, azaz: felveszik a politikai közösségnek azt a kettőshatár-formáját, amely a „nemzeti mivoltot” is meghatározza, és amely a modernség feltételei közötti adekváció a kulturális alapon megfogalmazódó identitásközösség és egy neki többé-kevésbé megfelelő modern territoriális hatalmi szerkezet között. Másrészt beépítik identitásközösségük „etnicitásába” azokat a lojalitásformákat és közpolgári tradíciókat is, amelyek az államnemzetépítés halmozott fel (ez jelenik meg a katalánok és a skótok kettős identitásában). Ezzel egy „kettős identitás” alakul ki: az így sikeres etnoterritoriális közösséghez tartozó egyének megosztják lojalitásukat az államnemzet és az etnoterritoriális közösség között.⁴²

Végül: a *védekező nemzetépítés* a második világháború után kialakult, főleg Nyugat-Európára jellemző bevándorláhullámra adott válaszként jelenik meg, a tradicionális kulturális tér védelmét és a neki megfelelő kulturális reprodukció fenntartását tűzi ki célul. Gyakran radikális vagy szélsőjobboldali mozgalmak adnak neki hangot.

⁴⁰ Fowler, Brigid: Fuzzing Citizenship, Nationalising Political Space: A Framework for Interpreting the Hungarian 'Status Law' as a New Form of Kin-state Policy in Central and Eastern Europe. In Kántor–Majtényi–Ieda–Vizi–Halász (eds.): *The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection*. Slavic Eurasian Studies, nr. 4. Sapporo, 2004, Hokkaido University, 184–188.

⁴¹ Csergő és Goldgeier ide sorolja még Bajorország, Flandria, Vallónia, Észak-Rajna-Vesztfália tartományokat is. Lásd i. m. 279.

⁴² Egy, a nyolcvanas években készült felmérés szerint a skótokat 53%-ban, a katalánokat pedig 80%-ban jellemzett ilyen „kettős identitás” (lásd Louis Moreno: *Dual identities and stateless nations*).

A nemzetépítés e négy fő irányának a megkülönböztetése sokkal világosabban megjeleníti a nemzetnek mint politikai közösségnek az aszimmetrikus „mi”–„ők” viszonyban való folyamatos konstituálódását, mint a nemzetépítés klasszikus (államnemzeti) modellje. E klasszikus modell inkább a barátság politikáját helyezte előtérbe, az egymással is konfliktusban levő stratégiák megkülönböztetése viszont értelmezhetőbbé teszi azt a dinamikát és feszültséget, amely egyrészt a nemzet kettős határteremtésében folyamatosan fennáll, másrészt pedig a nemzetépítés folyamatosságában, az ellenségek folyamatos újrameghatározása, újrakijelölése révén is megjelenik. Az ellenség meghatározását a barátok meghatározása teszi szükségessé, a sikeres nemzetépítés, a nemzetnek mint cselekvő politikai közösségnek a folyamatos újrameghatározása nem lehetséges konfliktusok, az ellenségesség politikája nélkül.⁴³ De e feszültség nélkül nem volna lehetséges a nemzeti közösség mint önmagát folyamatosan újrameghatározó politikai közösség, fennmaradása.

⁴³ Lásd Körösenyi: i. m. 142–4.